

Skolegudstjenester. Føringer, friksjon, forandring

Av **Gunnfrid Ljones Øierud**

Skolegudstjenester er en utbredt praksis i Norge. Ettersom skole og kirke framstår som stadig mer klart atskilte og ulike institusjoner eller praksisfelt, er det et spørsmål om skolegudstjenester kan gjennomføres i tråd med føringer fra begge hold? Artikkelen presenterer og drøfter praksisføringer for skolegudstjenester fra henholdsvis skole og kirke med vekt på kirkelige føringer, diskuterer kompatibilitet og vurderer mulighetene for å gjennomføre skolegudstjenester på en måte som hensyntar de ulike føringene. Diskusjonsområdene er begrunnelser for skolegudstjeneste, gudstjenesteutforming og elevdeltakelse, med mest vekt på deltakelse. De analytiske funnene viser både kompatibilitet og friksjon, og funnene drøftes opp mot eksisterende variasjoner i praksis samt religionsdidaktiske, liturgiske og ritualteoretiske perspektiver.

Nøkkelord: skolegudstjeneste, deltakelse, elevinvolvering, fritak, gudstjeneste, samarbeid skole–kirke

GUNNFRID LJONES ØIERUD (f. 1979), Ph.D, rådgiver/forsker og redaktør ved IKO – Kirkelig pedagogisk senter.
Adr: IKO, Postboks 2623 St.Hanshaugen, 0131 Oslo. E-post: gunnfrid.l.oierud@iko.no

Det avholdes mange skolegudstjenester i Norge, med drøyt 550 000 registrerte årlige deltakelser de siste årene.¹ Skolegudstjenestene gjennomføres i nokså forskjellig form, fra noe som domineres av elevopptredener og fortelling og med svært få klassiske gudstjenesteelementer, til noe som nærmer seg full og tradisjonell hovedgudstjeneste. Noen steder deltar elever med ulik religiøs bakgrunn, andre steder melder elever som ikke er medlem i Den norske kirke, stort sett fritak.² Skolegudstjenester er mye debattert, men de ferskeste retningslinjene fra statlig hold sier at «Skolene er oppfordret til å legge til rette for at elevene skal kunne delta på skolegudstjenester i forbindelse med høytider» (Utdanningsdirektoratet 2018), og tradisjonen ser ut til å videreføres.

Skolegudstjeneste er en type praksis som involverer både norsk offentlig skole og Den norske kirke; to institusjoner eller praksisfelt med ulik historie, styring, ulike formål, tradisjoner, retningslinjer, dominerende diskurser og ulikt mandat – og med dette ulike føringer for de aktivitetene som gjennomføres som del av virksomheten. Kan det være at den nåværende store forskjellen

1 554 550 deltakelser ble registrert i 2018 ifølge SSBs kirkestatistikk. Samme elev kan delta på flere skolegudstjenester i året, dersom det arrangeres.

2 De store variasjonene vil være kjent for personer med god kjennskap til feltet, men finnes også dokumentert i et visst monn hos Haakedal 2004 og 2010 og Ims 2016.

mellom skole og kirke innebærer at skolegudstjenester vanskelig kan gjennomføres i tråd med føringer fra begge hold? Spørsmålsstillingen i denne artikkelen er hvilke praksisføringer som finnes for skolegudstjenester fra henholdsvis kirke og skole, og i hvilken utstrekning de er kompatible. Finnes friksjon eller motsetninger? I artikkelen vektlegges spørsmål knyttet til selve gudstjenesteutformingen og –gjennomføringen, og diskusjonene fokuserer mest på kirkelige føringer og kirkelig ansattes praksismuligheter.

Historisk har skole og kirke hatt tette band. Allmueskolen ble grunnlagt for å bidra til opplæring i den kristne tro, skoleandakter med salmesang var utbredt og kristendomsfaget var tett knyttet til Den norske kirke (Dnk). I dag er situasjonen en annen. (Skeie 2009, Sødal 2016, Haraldsø 1989.) Skolens nye overordnede læreplan (Utdanningsdirektoratet 2017) betoner mangfold i langt større grad enn kristen kulturarv, og innebærer en tydelig endring fra 90-tallets generelle del av læreplanverket. Det er ulike syn på hvorvidt formålsparagrafen fra 2008 (Opplæringsloven §1–1) privilegerer «kristne og humanistiske verdier», men det er åpenbart ingen eksklusiv tilknytning til kristendom mer (se Sødal og Tallaksen 2018 for en framstilling av ulike fortolkninger og paragrafens historie). I KRLE-faget skal kristendommen bare ha en særlig posisjon kvantitativt, ikke kvalitativt, og det skal ikke forekomme forkynnelse eller religionsutøvelse (Kunnskapsdepartementet 2007a og Opplæringsloven § 2–4). Opplæringslov og læreplanverk som helhet formidler ikke at skolens oppdrag innebærer påvirkning til en bestemt tro eller praktisering av religion. Den norske kirke skal på sin side som kristen kirke forkynne evangeliet og forvalte sakramenter, bygge på bibel og bekjennesskrifter, og har som visjon å være en bekjennende, misjonerende, tjenende og åpen folkekirke (se Den norske kirkes visjon og egenpresentasjonen på kirken.no). Følgelig er det duket for større spenning enn tidligere mellom føringene for skolens praksis og føringene for kirkelig praksis – og skolegudstjenester skal gjennomføres i tråd med føringer fra både skole og kirke.

Det at skolegudstjenester skal gjennomføres i tråd med føringer for skolen, er ikke en uomstridt påstand. Olav Hovdelien og Gunnar Neegaard uttrykker i en artikkel fra 2014 at skolegudstjenester ikke skal være en del av skolens virksomhet. De argumenterer likevel for skolegudstjenester som mulighet, men da grunnlagt i foreldreretten. Skoler kan gi elevene fri for å delta i gudstjenester dersom foreldrene ønsker det. Denne forståelsen innebærer at føringer for skolens praksis ikke er av betydning for hvordan skolegudstjenester gjennomføres, for det er ikke en del av skolens virksomhet. Men Hovdelien og Neegaard nevner én skole som praktiserer i tråd med denne forståelsen, og Utdanningsdirektoratets veiledere for skolegudstjenester (Utdanningsdirektoratet 2015 og 2018) hjemler praksisen i overordnet del av læreplanverket og sier at «Vi presiserer at skoleeier har ansvar for at skolene drives i samsvar med opplæringsloven med tilhørende

forskrifter». Per i dag ser det følgelig ikke ut til at Neegaard og Hovdeliens forståelse er utbredt, og jeg vil i det følgende gå ut fra at skolegudstjenester skal gjennomføres i tråd med føringer for skolen.³

Det finnes ikke mye forskning på skolegudstjenester. Elisabet Haakedals doktoravhandling (2004) bygger på feltarbeid fra 1990-tallets skole, der skolegudstjenester og ritualisering i skolehverdagen inngår. Hun har også utgitt analyser av aspekter ved høytidsmarkeringer i noen skoler på 2000-tallet (Haakedal 2010), og materialet viser interessante variasjoner innen måter skolegudstjenester gjennomføres på. Hovdelien og Neegaard har i artikkelen «Gudstjenester i skoletiden – rektorenes dilemma» (2014) drøftet prinsipielle spørsmål knyttet til foreldrerett og skolegudstjenester, Hovdelien har intervjuet rektorer om deltakelse i skolegudstjenester (Hovdelien 2011: 179f) og undersøkt forekomster av fritaksmeldinger (Hovdelien 2009). Steinar Ims' artikkel «Skolegudstjenester og kirkens dialogiske refleksjoner» (2016) presenterer analyser av intervju med prester som gjennomfører skolegudstjenester i religiøst mangfoldige nabolag. I svensk kontekst drøfter Viktor Aldrin (2018) skoleavslutninger (ikke gudstjenester) i Svenska Kyrkan og blant annet forskjeller i forståelser fra kirke- og skolehold. For spørsmålsstillingene i denne artikkelen er særlig Haakedal og Ims relevante samtalepartnere.

Artikkelen vil først gi en nokså kortfattet gjennomgang av hvilke føringer som er aktuelle, for deretter å drøfte kompatibilitet i spørsmål om begrunnelse for skolegudstjeneste, om utforming og deltakelse. Funnene i den hermeneutiske tekstanalysen vil drøftes opp mot kjente variasjoner i praksis samt perspektiver og forskning innen religionsdidaktikk, ritualteori og liturgikk, og mulighetene for å gjennomføre skolegudstjenester på en måte som hensyntar de ulike føringene vil vurderes. Avslutningsvis vil spørsmålet om institusjonell likhet mellom skole og kirke i møte med livssynsmangfold tematiseres kort.

HVILKE FØRINGER FINNES?

Skole

Fra skolens side presenteres føringer eksplisitt i teksten «Skolegudstjenester», der Utdanningsdirektoratet (2018) sier hvilke retningslinjer som gjelder. Denne teksten har skolene som primær adressat og tematiserer hvilke fritaksordninger som gjelder, behovet for foreldresamarbeid og informasjon, hjemling av skolegudstjenesten i overordnet del av læreplanen, alternativt opplegg, samt at gudstjenester ikke bør være semesteravslutning. Til spørsmålet om begrunnelse for skolegudstjenester gis også avklaringer i et brev fra departementshold i 2007

3 Riktig nok sier 2018-veilederen for skolegudstjenester at «Skolens undervisning og aktiviteter skal ikke være forkynning», noe som kan leses som at gudstjenester ikke er skolens aktivitet. Men ut fra det som står andre steder i teksten og at det ikke lenger anbefales aktiv påmelding, peker det mot at skolegudstjenester er å forstå som en del av skolens virksomhet.

(Kunnskapsdepartementet 2007b). Stortingets 2018-behandling av forslag om skolegudstjenestetilbud for alle elever er også relevant. Stortingsvedtaket gir en føring om at det skal legges til rette for at elever skal kunne delta på skolegudstjenester⁴, og i komitébehandling presenteres begrunnelser for skolegudstjenester og forslag knyttet til håndteringen av dette (Utdannings- og forskningskomiteen 2018).

Siden skolegudstjenester i disse tekstene framstår som en del av skolens virksomhet (jmfør diskusjon ovenfor), er også Opplæringsloven og den generelle eller overordnede delen av skolens læreplan relevante kilder til føringer for skolegudstjenester. Fra opplæringsloven er formålsparagrafen (§1-1) aktuell, samt §1-3 som sier at opplæringen skal tilpasses elevens forutsetninger, §2-3a som omtaler respekt for foreldres religiøse og filosofiske overbevisning, likeverdig opplæring og fritaksmulighet og §9A-3 om ikke-diskriminering. Den generelle delen av læreplanen fra 1993 er fortsatt gyldig i skrivende stund. Den betoner hvordan landet er preget av en kristen kulturarv som alle elever bør få kjennskap til, samt at skolen skal stimulere elevene som både meningssøkende og allmendannede mennesker. Den nye overordnede delen, som ble vedtatt i 2017 og snart trer i kraft, betoner verdier og verdiforankring, men i langt mer beskjeden grad kristen arv og tradisjon (Utdanningsdirektoratet 2017).

Kirke

Fra kirkelig hold finnes det ikke noen tekst med tittel «retningslinjer for skolegudstjenester», men på kirken.no finnes en temaside om skolegudstjenester. Her står det noen korte setninger om forskjellen på ekskursjon og skolegudstjeneste, samt noen av momentene fra Utdanningsdirektoratets retningslinjer og et utdrag fra Bispemøtets (2016) veiledning «Religionsmøtet ved kirkelige handlinger». Begge de sistnevnte lenkes det til. I tillegg lenkes det til et firesiders skriv med tittel «Skolegudstjeneste – noen vurderinger» signert Kirkerådsleder og tidligere IKO-rådgiver Kristin Gunleiksrud Raaum (Raaum 2016), og det lenkes til «Samarbeid mellom kirke og skole i et livssynsåpent samfunn», en tekst om blant annet skolegudstjenester. Den ble holdt som foredrag av Helga H. Byfuglien, biskopenes preses, høsten 2016. Siden disse tekstene er skrevet av henholdsvis preses og kirkerådsleder og er publisert på kirkens nettsider, er det nærliggende å oppfatte at de inneholder føringer eller er i tråd med ikke-eksplisitterte føringer innenfor Dnk selv om de ikke er presentert som vedtatte retningslinjer, planer eller lover. Tekstene signert Byfuglien, Raaum og Bispemøtet omtaler verdien av

4 Vedtaket er: «Stortinget ber regjeringen sørge for at det utarbeides en nasjonal veileder for skolene om hvordan det best kan legges til rette for at elevene skal kunne delta på skolegudstjeneste i forbindelse med julehøytiden, og at elever som ønsker fritak, skal ha rett på et pedagogisk alternativ i skolens regi.» Se <https://stortinget.no/no/Saker-og-publikasjoner/Saker/Sak/?p=70160>

skole–kirkesamarbeid i et livssynsåpent samfunn, læringsmuligheter i skolegudstjenester, at det ikke er et tilbud basert på elevers religiøse tilhørighet, at skolegudstjenester skal være «ordentlige gudstjenester», samarbeidsforhold og viktigheten av fritaksmuligheter.

Den norske kirkes gudstjenestebok tematiserer ikke skolegudstjenester, men siden skolegudstjenester defineres som nettopp gudstjenester innenfor Dnk, er også deler av føringene for Dnk-gudstjenester generelt relevante. Det betyr at grunnlagstenkningen om gudstjenester slik den blant annet er uttrykt i Dnks gudstjenestebok og i forbindelse med gudstjenestereformen, er relevant.

... men ikke bare det

I tillegg til disse skriftlige og nasjonalt gjeldende føringene, er selvsagt ikke-offisielle ytringer og lokale forhold viktig. Siden skolegudstjenester ikke skapes på ett sted og distribueres, men skapes lokalt, er de opplevde lokale føringene av stor betydning for den enkelte skolegudstjeneste. Den lokale tradisjonen for hvordan «vi gjør dette», hvordan samarbeidet mellom kirke og skole er og har vært, lokale diskusjoner og signifikante stemmer, praktiske forhold som kirkerom, avstander, ressurser og innstilling hos kirkelig ansatte og lærere kan bety mye for praksis (jamfør Haakedal 2004: 193). Den erfarte nasjonale diskursen om skolegudstjeneste inkludert politiske debatter og mediedebatter vil også kunne påvirke hvordan en tenker om skolegudstjenester, og dermed bidra til å forme lokal kommunikasjon og gudstjenestep praksis. Denne artikkelen gir ikke rom for å gå inn på lokale forhold, men elementer fra nasjonal debatt vil tematiseres.

TRE TEMA

Som oversikten over føringer viser, gis det føringer for ulike aspekter ved praksisen skolegudstjeneste. I det følgende velger jeg å behandle disse under tre overskrifter. Det er 1) begrunnelse for å gjennomføre skolegudstjenester, 2) føringer for gudstjenesteutforming i betydningen stil og innholdsmomenter og 3) føringer for elevdeltakelse. De to siste områdene henger særlig tett sammen, men jeg behandler dem hver for seg siden de aktualiserer ulike prinsipielle spørsmål.

I det følgende vil jeg gå gjennom hva føringene fra henholdsvis skole og kirke sier om hvert av disse tre områdene og hvorvidt de samsvarer eller i hvilken grad. Begrunnelse behandles mest kortfattet, mens den største diskusjonen vil dreie seg om føringer for deltakelse, der jeg mener å finne en friksjon som så langt har vært underbelyst.

BEGRUNNELSE FOR SKOLEGUDSTJENESTER

Hvorfor skolegudstjenester? I 2007 ga Kunnskapsdepartementet i brev form en avklaring på om en kunne fortsette å ha skolegudstjenester. Her gjør departementet det klart at skolegudstjenester ikke er en del av det daværende KRL-faget, men kan hjemles i den generelle delen av læreplanen som betoner kristen kulturarv, mening og allmendanning. Videre skriver departementet i dette brevet at «Både jul og påske er høytider som har nær sammenheng med norsk kultur og årstidenes gang i Norge. Gudstjenester ved disse høytidene kan dermed forstås som en mer allmenn markering av skolens plass i det norske samfunnet. Skolen får dermed frem at høytidene også har en religiøs side. Det vil derfor ikke være urimelig at skolen ser på skolegudstjenestene som en del av det generelle kulturelle arbeidet ved skolen» (Kunnskapsdepartementet 2007b). Skolegudstjenester sees altså på som en del av det generelle kulturelle arbeidet ved skolen der den religiøse siden ved en kulturelt viktig høytid markeres.

Utdanningsdirektoratets retningslinjer fra 2015 gjengir dette i kortform som «Skolen kan gjennomføre gudstjenester som en del av sin generelle kultur- og tradisjonsformidling», mens veilederen fra 2018 viser til den nye overordnede delen av læreplanverket som ble vedtatt i 2017. Her refereres fra Overordnet del at «Skolen skal gi elevene historisk og kulturell innsikt og forankring, og bidra til at hver elev kan ivareta og utvikle sin identitet i et inkluderende og mangfoldig fellesskap», og det sies at det «å delta på gudstjeneste eller andre tradisjonelle feiringer av høytider kan være en del av dette» (Utdanningsdirektoratet 2018). Den overordnede delen skal leses i lys av opplæringsloven, og formålsparagrafen sier blant annet at skolen skal gi elevene «historisk og kulturell innsikt og forankring», «bidra til å utvide kjennskapet til og forståinga av den nasjonale kulturarven» og at opplæringa skal «byggje på grunnleggjande verdier i kristen og humanistisk arv og tradisjon». I utdannings- og forskningskomiteens innstilling til Stortinget i forbindelse med forslag om at alle elever bør gis mulighet til å delta i skolegudstjenester, trekker komiteens flertall fram betydningen av den kristne kulturarven, og uttrykker at det å delta i skolegudstjenester gir «kjennskap til og konkrete opplevelser av hvordan høytiden markeres i Norge» (Utdannings- og forskningskomiteen 2018: 2).

Fra kirkelig hold argumenteres det i liknende baner. Både Raaum og Byfuglien skriver om læringsmulighetene som ligger i å delta i skolegudstjenester i forbindelse med høytider. Byfuglien skriver at «Skolegudstjenestene (...) er en del av skolens kultur- og tradisjonsformidling», at barna lærer «hva en gudstjeneste er fordi de bor i et land der det i tusen år har blitt feiret gudstjeneste» og at «[d]en som er til stede i en gudstjeneste (...) får del i erfaringer og tradisjoner og fortellinger som er (...) tydelige i vårt felles årshjul» (Byfuglien 2016: 5–7). Raaum slår innledningsvis fast at «Skolegudstjenesten er et pedagogisk tilbud til

elevene. I dag begrunnes skolegudstjenestene pedagogisk, i at elevene trenger å lære og oppleve høytidenes kristne bakgrunn. Slik sett er den en læringsarena, der elevene får nærkontakt med utøvelse av tro og tradisjon» (Raaum 2016: 1). Hun presenterer også en liste over ulike mulige læringsutbytter ved å være til stede ved en skolegudstjeneste og sier at «En skolegudstjeneste er ikke et livssynsbasert tilbud basert på elevers religiøse tilhørighet» (2016: 2).

Den pedagogiske begrunnelsen knyttet til å få erfare et kulturelt sentralt ritual understrekes altså. Samtidig skriver Byfuglien etter å ha gitt en pedagogisk begrunnelse, at «For kirkens del, derimot, er begrunnelsen for å holde gudstjeneste ikke primært pedagogisk. En kristen gudstjeneste vil alltid være trosuttrykk og trosformidling. En kristen gudstjeneste som ikke forkynner evangeliet om Jesus Kristus, er ikke en kristen gudstjeneste». Men hun knytter dette også til hensynet til læring og skriver at «For at det skal være læring i kirkebesøket, må det være et reelt gudstjenestebesøk» (Byfuglien 2016: begge s 5). I samme baner resonnerer Raaum når hun skriver at «[s]kolegudstjenesten er en reell gudstjeneste, ikke en liksom-gudstjeneste. Den må inneholde sentrale elementer i en gudstjeneste og bør ikke ha som mål å være 'nøytral'. Da er det ingen gudstjeneste og læringen blir mindre» (Raaum 2016: 3).

Så langt ser det ut til å være liten grad av friksjon mellom tenkningen fra skole og kirke⁵ – og dette er en argumentasjon som ser ut til å ha fått gjennomslag nokså bredt i det norske samfunnet de siste årene. Skolegudstjenester har vært mye kritisert, og ikke bare av Humanetisk Forbund – i 2013 uttrykte for eksempel både Utdanningsforbundet og Barneombudet i høringsuttalelser at en burde slutte med skolegudstjenester (Utdanningsforbundet 2013, Barneombudet 2013). Men i Stortingets 2018-behandling uttrykker ingen politiske partier prinsipiell motstand, diskusjonene handler om hvorvidt elever også bør delta i andre tros- og livssynssamfunns ritualer (Utdannings- og forskningskomiteen 2018). VG skriver i en leder i 2016 at «Alle skolebarn bør få invitasjon til julegudstjeneste (...) Vi mener et kirkebesøk før jul tjener som en viktig påminnelse om en sentral del av vår kulturarv» (VG, leder 30.10.2016). Dagbladet-kommentator Inger Hobbeldstad skriver til forsvar for skolegudstjenester at nordmenn normalt vil komme innom kirkelige ritualer, og at det er «nyttig å kjenne gangen i en gudstjeneste og hvordan man ter seg i en kirke. Det kan også være berikende og stimulerende» (Hobbeldstad 2016).

Det ser altså ut til at det både fra skole- og kirkehold er enighet om at

5 Det er likevel et spørsmål om Byfuglien på annet sted argumenterer på en måte som er i mer friksjon med skolens begrunnelse. Hun skriver om betydningen av å være kjent med fortellinger, kirkerom og lystenning «[o]m ikke annet, så som alternativer den dagen en bombe smeller, den dagen en trenger et større rom, den dagen et barn blir født og himmelen over det nye livet synes helt nødvendig. (...) Enhver borger av vårt land må vite om at kirka kan være et sted» (Byfuglien 2016: 6–7). Her kan det virke mer som at målet er å åpne for opplevelse av kirkelig tilhørighet ved store livshendelser enn å bli kjent med et kulturelt sentralt ritual.

den primære grunngivelsen er å gi elevene kjennskap til et kulturelt sentralt ritual, og da særlig i tilknytning til julehøytiden. Fra kirkelig hold understrekes samtidig at dette skal være «reelle gudstjenester», men dette knyttes igjen til læringsargumentet – det må være ordentlige gudstjenester for at elevene skal få kjennskap til gudstjenester.

GUDSTJENESTENES INNHOLD, STIL OG PREG

Hvordan skal skolegudstjenester utformes? Hvilke typer ledd skal være med – tradisjonelle messeledd, gamle salmer, opptreden med eksempelvis sang, lesning, dramatiseringer eller dans? Hvilken stil skal skolegudstjenester holdes i? (Deltakelsesmåter henger som nevnt sammen med utforming, men tematiseres separat nedenfor.)

Fra kirkelig hold skriver både Byfuglien og Raaum i sine tekster at gudstjenestene skal være «reelle» eller «autentiske» gudstjenester. Som referert spesifiserer Raaum dette med at de må inneholde sentrale gudstjenestelige elementer, og Byfuglien med at evangeliet skal forkynnes (Byfuglien 2016: 5, Raaum 2016: 3). Den norske kirkes gudstjenestebok (2011: 2.27) slår fast at «[d]isse leddene skal være med i alle hovedgudstjenester: Salmer, inngangsord, samlingsbønn, syndsbejknelse, tekstlesning (evangelium), preken, trosbejknelse, forbønn, Fadervår og velsignelse», og at «[n]ormalt skal det feires nattverd i hovedgudstjenesten».

Dette kan leses som at det fra kirkelig hold er en føring at skolegudstjenester bør være nokså tradisjonelle gudstjenester i særprega kirkelig stil. Men det er ikke gitt. For den angivelsen gudstjenesteboka gir for minimumsinnhold i gudstjenester, gjelder bare for forordna gudstjenester på søn- og helligdager. Skolegudstjenester er ikke forordna gudstjenester. Videre er det to momenter som peker i en annen retning enn sterkt presteledelede gudstjenester i tradisjonell høymessestil: For det første at det ikke er gitt hva som er å forstå som «sentrale gudstjenestelige elementer» eller «en reell gudstjeneste», og for det andre at tilpasning til den reelle forsamlinga verken er nytt eller uønsket i Dnk – tvert om.

Hva er «sentrale gudstjenestelige elementer» som skal til for at noe skal kalles en reell gudstjeneste? Innenfor den lutherske tradisjonen er det i prinsippet stor liturgisk frihet og ikke krav om likhet i liturgiske utforminger (Luther i CA VII og Senn 1997: 43–44). Betoningen av *ordo*, en grunnstruktur der gudstjenester kan sees på som ord (evangelieforkynnelse) og bord (nattverd) omgitt av samling og sendelse, er en utbredt forståelse av «grunnelementene» i en kristen gudstjeneste (Lathrop 1993; Kirkerådet 2008: 15). Men nattverd er ikke obligatorisk i gudstjenester i Dnk, og heller ikke «ord og bord» framstår som en dekkende beskrivelse for påkrevd innhold i en skolegudstjeneste for at

den skal kalles en «autentisk» gudstjeneste. Kanskje kan det gamle begreps-
paret sakramental og sakrifisiell være anvendelig. Det sakramentale dreier seg
om Guds tiltale til menigheten, det sakrifisielle om menighetens svar på Guds
tiltale, og liturgi kan forstås som veksling mellom tiltale og svar (Holter 2008:
38–39). Dokka (2018: 75) skriver at gudstjenesten som helhet er vendt mot Gud.
Liturgi kan kultivere reseptivitet (Grimes 2007 [1982]), det å gestalte relasjoner
framstår som sentralt i gudstjenester (Modéus 2005), og «møte» betegnes som
en grunnmetafor for gudstjenester i Dnk (Rong 2009). «Autentisk gudstje-
neste» mener jeg ut fra dette ikke må bety en mer tradisjonell full høymesse,
men at gudstjenester rommer ledd med både Guds henvendelse til mennesker
(som i evangelieforkynnelse) og menneskers henvendelse til Gud (som i bønn) –
og at det går an å oppfatte en «vendthet» som en ramme for helheten.

Det andre momentet, at det er i tråd med Dnks gudstjenestepraksis å
tilpasse seg til forsamlinga, er ingen ny situasjon. Luther oversatte som kjent
gudstjenesten til folkespråket for at den skulle være forståelig, og skrev salme-
tekster til populære melodier slik at menigheten kunne synge enkelt med. Når
Dnk-ordinerte prester holder gudstjenester innen institusjoner som sykehjem,
fengsel eller forsvar er også tilpasning normalen, slik at de som deltar, kan
henge med og oppleve at dette er treffende for dem. Dnks gudstjenestereform
2003–2011 understreket stedegenhet, fleksibilitet og involvering som kjerne-
verdier – hvilket innebærer tilpasning til den aktuelle konteksten og involvering
av den aktuelle menigheten. Tilpasning til faktisk menighet, slik at de skal kunne
forstå, verdsette og oppleve seg inkludert, er altså et mål og dels nåværende
dimensjon ved praksis innen Dnk.

Ut fra dette mener jeg det er nokså åpent hva en skolegudstjeneste må
inneholde for å kalles en «autentisk gudstjeneste», og det er i tråd med
Dnks føringer å tilpasse gudstjenesten til de faktiske deltakerne. Samtidig gir
læringsargumentet en føring i retning av et innhold som er likt med andre og
mer utbredte gudstjenestetyper. Om elevene bare blir kjent med sær-sjangeren
skolegudstjeneste, som ellers ikke finnes, blir de ikke kjent med det kulturelt
sentrale ritualet «gudstjeneste ved høytider». Samtidig er det verdt å nevne
at ikke nødvendigvis bare verbalt tunge ledd (liturgiske ledd, salmer, preken,
sakramenter) er å forstå som «sentrale gudstjenestelige elementer». Også
kirkerom og kirkebygg med dets arkitektur, interiør og utsmykning, lyden av
kirkeklokker og orgel, liturgiske klær og farger og opplevelsen av hvordan en ter
seg i et kirkerom, kan regnes som gudstjenesteaspekter elever kan bli kjent med
(jamfør Gunleiksrud Raaum 2016 og Gunleiksrud 2009: 58).

Fra skolehold er det ikke mulig å finne eksplisitte føringer for den konkrete
utformingen av gudstjenesten i betydning hvilke ledd og i hvilken stil.⁶ Men

6 Det kan tyde på at skolen i begrenset grad oppfatter at dette er «skolens arrangement», jamfør diskusjonen

læringshensynet kan være relevant på to måter. Det ene er likt som i de kirkelige føringene: Siden en begrunner skolegudstjenester med en kjennskap til kultur(arv) og høytidenes religiøse innhold, bør gudstjenestene være gjenkjennelige som gudstjenester. Det andre handler om tilpasset opplæring. Innenfor skolen er tilpasset opplæring en selvfølge; det er lovfestet, betont i læreplan og grunnleggende innen pedagogikk/didaktikk. Opplæringen skal tilpasses de faktiske elevenes alder, utvikling, bakgrunn, forutsetninger og den aktuelle konteksten.⁷ Det betyr ikke at alt elever erfarer innenfor skolen, skal utformes for at det skal passe for elevene – de skal for eksempel møte «reelle» kunst- og kulturuttrykk. Gudstjenesten i seg selv skal ikke gjøres til en skoletime. Men det å tilpasse innenfor rammene av noe som stadig er en gudstjeneste, kan sees som å være i tråd med skolens føringer for tilpasset opplæring.

Både i kirkelige føringer og skolens føringer kan en altså finne et visst samsvar og et grunnlag for å mene at skolegudstjenester skal tilpasses de tilstedeværende skoleelevene. Mange barn og unge synes at «vanlige gudstjenester» er kjedelige, vanskelig forståelige og vanskelig å henge med på (se feks Johnsen 2017: 7). Om en gjennomfører skolegudstjenester mest mulig som tradisjonelle høymesser med gamle salmer og prekener identisk med noe en ville holdt til den voksne kjernemenigheten, vil det gi et nokså realistisk kjennskap til sjangeren «tradisjonell gudstjeneste», men det kan samtidig være i konflikt med noen av føringene fra både skole og kirke. Forskning på hva barn og ungdom verdsetter i gudstjenester, kan gi pekepinner på hvilke typer tilpasning som kan fungere.⁸

DELTAKELSE

Den tredje tematikken innen skolens og kirkens føringer for skolegudstjenester, er deltakelse. På hvilke måter bør eller kan elever delta i en skolegudstjeneste?

For hele skolens virksomhet gjelder at elevers/foreldres religiøse og filosofiske overbevisning skal respekteres, og at det skal gis fritak fra det som

ovenfor.

- 7 Jeg tematiserer ikke deltakelse i religiøs praksis her. Det å observere religiøs praksis er ikke i strid med føringer for skolen, og spørsmål om deltakelse diskuteres i neste punkt. Tilpasning til elevers religiøse tilknytning diskuteres også der.
- 8 I denne forskningen pekes det blant annet mot at barn og ungdom synes å verdsette gudstjenestedeler som innebærer å kroppslig delta og utføre og få stimulert ulike sanser (Kaufman 2018, Leganger-Krogstad 2017, Meyer 2014, Thomassen 2017), engasjerende formidling, henvendthet og ledig vennlighet fra gudstjenestedeler (Angel 2017), estetisk kvalitet og erfaring av særprega stemning (Øierud 2017), fortellinger som engasjerer (Angel 2017, Øierud 2017, kommende utgivelse ut fra forskningsprosjektet «Forkynnelse for små og store») og sanger som er lett å synge med på (Øierud 2017). Ett moment som er verdt å bemerke, er at det at noe er i et annet stiluttrykk enn det ungdommer selv foretrekker i sin hverdag, ikke nødvendigvis betyr at de ikke kan verdsette det som del av gudstjenesteerfaring. I undersøkelsen «Gudstjenester i konfirmanntida» uttrykte konfirmanter i noen tilfeller at de verdsatte den særprega stemninga som ble skapt av klassisk musikk og salmer og sanger i ulike sjangre – sjangre de ikke forholdt seg til i sin hverdag. Fine kirkerom og prosesjoner med uvanlige artefakter (lys og stor bibel) var av de delene som gjorde inntrykk i en gudstjeneste. Lange, komplekse verbale deler gjorde at konfirmantene kjedet seg (Angel 2017, Øierud 2017).

måtte oppfattes som i konflikt med denne overbevisningen (Opplæringsloven §2–3a)⁹. Det betyr at det skal være en mulighet til overordnet fritak fra skolegudstjenester. Samtidig er skolens pedagogiske tilbud for alle norske barn fra seks års alder av (§2–1) – og skolen skal ikke diskriminere elever på religiøst grunnlag (jf. også §9A–3). Det må bety at skolegudstjenester er et tilbud som gis til alle elever uavhengig av livssynstilknytning. Skolegudstjenester kan ikke tilbys bare de som er medlemmer i eller tilhørende Dnk (jamfør også begrunnelse-diskusjonen ovenfor). For å ikke diskriminere og samtidig ta hensyn til elevers og foreldres religiøse overbevisning, må dette også bety at det må være mulig å være til stede ved gudstjenester uten å delta i felles ytringer. En elev skal for eksempel kunne lytte til en salme uten å synge med.

I tillegg til disse lovparagrafene, gir Utdanningsdirektoratets retningslinjer (2018) noen utdypende momenter tilknyttet deltakelse. Her sies at skolegudstjenester ikke bør fungere som semesteravslutning, at skolene skal ha dialog med og gi informasjon til foreldrene, og gi likeverdige alternative tilbud for de som melder fritak. I retningslinjene fra 2015 ble det også anbefalt at det skulle være aktiv påmelding til skolegudstjeneste eller alternativt tilbud, i stedet for fritaks-melding.

Fra kirkelig hold refereres flere av disse føringene som gjeldende for skolegudstjenester, også med lenke til Utdanningsdirektoratet. I tekstene fra Raaum, Byfuglien og Bispemøtet uttrykkes også en forståelse som er i tråd med hovedtrekkene i disse retningslinjene: I Bispemøtets veiledning står det at det er «ønskelig at også elever med ingen eller annen tro kan delta ved disse gudstjenestene, dersom deres foreldre tillater det. Men deltakelsen må skje slik at ingen opplever å bli involvert på en måte som kjennes vanskelig». Det skisseres at elever som ikke deler den kristne tro, kan gå inn i en rolle som gjester, og medvirke der de finner det naturlig; «Ingen må settes i en situasjon der de opplever at de må lese eller synge tekster som strider mot deres tro» (Bispemøtet 2016: 21). Raaum skriver at skolegudstjeneste ikke er et livssynsbasert tilbud basert på elevers religiøse tilhørighet, om religionsfrihet, fritaksrett, at gudstjenester ikke skal være semesteravslutning, og hun reflekterer over utfordringer knyttet til å delta i majoritetsreligiøs praksis (Raaum 2016: 1–3). Også Byfuglien (2016: 7) formidler at fritaksmuligheten er nødvendig, at det aldri skal være tvang til religionsutøvelse, og beskriver at det varierer om ikke-kristne foreldre ønsker at barna deltar i skolegudstjenester.

Diskusjonen om utforming ovenfor gir også noen innspill til spørsmålet om elevdeltakelse. Elevers egenaktivitet er viktig for læring, og forskning på hva barn og ungdom verdsetter i gudstjenester (se note 8 ovenfor), peker mot at de

9 Fritak meldes av eleven selv dersom hen er 15 år eller eldre, foreldre dersom hen er yngre. Det er ikke nødvendig å grunngi fritaksmeldingen.

verdsetter å selv være med på å utforme og utføre, og å få en kroppslig erfaring som innebærer å gjøre, ikke bare lytte ordfokusert. Følgelig mener jeg at det fra både skole- og kirkehold ligger føringer som peker mot at en bør legge til rette for elevers aktive deltakelse ut over det å observere og lytte – samtidig som det skal være mulig å være med som observatør eller gjest i betydningen en som blir kjent med en annens religions ritual uten selv å tilslutte seg eller delta aktivt i handling eller ytring.

Men om vi ser litt ut over formuleringene fra Raaum, Byfuglien og Bispemøtet som omhandler deltakelse fra en sammensatt elevgruppe, og går til andre deler av de samme tekstene og øvrige deler av Dnks gudstjenesteforståelse, kan det likevel sees en friksjon.

Tekstene om skolegudstjenester på kirken.no sier som nevnt at disse skal være «ordentlige gudstjenester», og Bispemøtet formulerer det som at dette er «kirkens gudstjenester der samme prinsipper gjelder som for andre gudstjenester» (Bispemøtet 2016: 21). I Den norske kirkes gudstjenestebok (2011: 6.4 og 6.6) står det at «Å feire gudstjeneste er en fellesskapshandling» og «sentralt i den lutherske gudstjenesteforståelse er at (...) menigheten skal delta aktivt i gudstjenesten». Det står også at «Den grunnleggende involveringen skjer når hele menigheten, med kropp og sjel, blir trukket inn i og hengir seg til gudstjenestefeiringen gjennom å synge med på salmer og menighetssvar, lytte aktivt til tekster og preken, være sammen i stillhet, delta i bønner og delta i nattverdmåltidet» (2011: 7.6). Det fellesskapelige og aktivt involverte betones, og i luthersk liturgisk diskurs kritiseres det dersom gudstjenesteelementer har preg av forestilling (se feks Modeus 2005: 163f). Kirka kalles forsamlingen av de hellige, og bispemøtets veileder advarer mot interreligiøs bønn og religionsblanding innenfor kirkelige ritualer (Bispemøtet 2016: 5, 13).

På bakgrunn av dette er det verdt å diskutere om det likevel er så likefrem å gjennomføre skolegudstjenester for alle elever uavhengig av livssynstilhørighet, og med et rom for både aktiv deltakelse og «observatørroller». Jeg mener å se at det kan finnes utfordringer knyttet til både mulig «overinvolvering» og «underinvolvering» – og at dette underkommuniseres i de kirkelige tekstene om skolegudstjeneste.

Å opptre og observere

Som tematisert ovenfor begrunnes ikke skolegudstjenester med at elever skal få praktisere sin kristne tro, men som et pedagogisk tilbud for alle elever. Det skal være mulig å ikke delta i ytringer og handlinger som anses som trosutøvelse, men være en «observerende gjest». En slik deltakelsesmåte er verken ny eller unik; heller ikke i vanlige søndagsgudstjenester er det et krav om at den som er til stede, må istemme menighetens ytringer eller tilslutte seg trosinnholdet som

formidles. Men ulikt det som er vanlig i hovedgudstjenester, kan det i skolegudstjenester – gitt elevsammensetningen – være en liten andel kristne eller gudstjenestevante deltakere. Majoriteten av de tilstedeværende kan gå inn i en rolle som «observerende gjest» fordi de tilhører andre religioner/livssyn eller opplever å ha lite kirkelig tilknytning og erfaring.¹⁰ Med en utvikling i retning lavere dåpstall, lavere andel medlemmer i Dnk og færre som oppgir å tro på Gud/Jesus i undersøkelser (Ipsos 2018 og Pew Research Center 2018), er det sannsynlig at dette vil være tilfelle flere steder i framtida. Andelen aktive ritualdeltakere versus observerende gjester er av betydning. For hva om resultatet blir en ritualisering der det fornemmes at noen deltakere opptrer med et ritual for de andre tilstedeværende?

Om det oppleves slik, kan det for det første være ubehagelig for elever som deltar aktivt. Når Levi Eidhamar skriver om ekskursjoner i forbindelse med religions- og livssynsfag, anbefaler han bare ekskursjoner når det ikke foregår gudstjeneste eller andre ritualer. For tilstedeværelse av en elevgruppe ved ritualer kan «oppleves ubehagelig for de troende selv. De føler seg gjerne som beglodde dyr i en dyrehage» (Eidhamar 2009: 158). Om det ikke er et like klart skille mellom grupper i en skolegudstjeneste, kan likevel en liknende mekanisme inntre. Å oppleve at en selv deltar i gudstjenesten mens andre ser på, kan gi elever en følelse av ubehag – og det er verken i skolens eller kirkens målsetting å påføre kristne elever ubehagsfølelser ved deltakelse i sin egen religions ritualer.

«Gudstjeneste som opptreden» går også på tvers av flere aspekter ved gudstjenesteforståelsen som er utmyntet ovenfor. Gestaltningen av retning mot Gud er sentral for at noe skal kalles gudstjeneste, men å oppleve at en «opptrer» med gudstjenestedeltakelse, vil mest sannsynlig vanskeliggjøre en vekt på et gudsmøte. Om noen observerer noen som ber, kan den bedende bli mer opptatt av hvordan en framstår for den observerende enn av å be (jamfør Norris (2004: kapittel 5) om hvordan mennesker ikke kan ha flere interaksjoner i sin forgrunn samtidig og Iversen (2017: 112f) om selvpresentasjonens betydning). Et opptreden-preg går også på tvers av postulatene om gudstjenestens karakter av felles handling – det at en er et fellesskap som ritualiserer tro og henvendthet. Hva skjer med fellesskapsfornemmelser og erfaringen av felles handling om flesteparten av de tilstedeværende erfares som bivånere?

Med antropologen Roy Rappaports teori om ritualers effekt og ritualdeltakelse, kan det også ha betydning for «effekten» av gudstjenester dersom majoriteten av de tilstedeværende oppfattes som observatører til andres ritualisering. Rappaport mener at ritualer består av to typer meddelelser, selvreferensielle og kanoniske. De selvreferensielle meddelelsene er det som uttrykkes

10 I Ims (2016: 155) regner prestene med at i noen av gudstjenestene har mindre enn halvparten kristen tilhørighet, og det er dels svært stor oppslutning om gudstjenestene fra skoler med få elever med kristen tilhørighet.

om deltakernes egen nåværende fysiske, psykiske og/eller sosiale status. De kanoniske handler om det betydningsuniverset som formidles og som ikke er begrenset til her og nå – som det trosinnholdet som meddeles i en gudstjeneste. (Rappaport 1999: 52f og 1979:179f.) En fysisk deltakelse viser aksept for de kanoniske meddelelsene og understøtter dem derved. Det å delta i en liturgisk praksis innebærer å akseptere og indikere for seg selv og andre en aksept av den kanoniske meddelelsen. Aksept er ikke det samme som tro, men den ritualiserte aksepten er avgjørende for å etablere og opprettholde det religiøse betydningsuniverset med dets normer og verdier, skriver Rappaport (1999: 119f, 124f og 1979:182).

Den kroppslige tilstedeværelsen i en gudstjeneste kan i seg selv forstås som et uttrykk for aksept, men om en ikke ytrer med, ikke reiser seg, om en skravler og sjekker telefonen i stedet for å være fokusert på de rituelle handlingene, markeres også motstand. Kirstine H. Johansen skriver om en slik type deltakelse og den friksjonen som oppstår i meddelelsene at «[d]et er naturligvis ikke mulig å sette tal på, hvor mange deltagere, der skal anerkende det religiøse univers, for at ritualet virker som ritual; men der er ingen tvil om, at der må en vis kritisk mengde til, hvis normsættet skal kunne hævdes med gyldighet» (Johansen 2009: 174). Hvordan ser dette ut i skolegudstjenester? Dersom en stor andel ikke deltar aktivt, uteblir da «effekten» av gudstjenesten som opprettholder av betydningsuniverset, som reell ritualisering? Kan opplevelsen bli like mye spørsmålsstilling ved dette betydningsuniverset som bekreftelse av det?¹¹

For mye deltakelse?

Den andre typen friksjon eller utfordring jeg mener å kunne se med tanke på deltakelse, handler om hvorvidt elever med ingen eller annen religiøs/livssynsmessig tilknytning enn kristen kan bli for involvert i gudstjenesten.

Gudstjenester inneholder ytringer der det er tilrettelagt for at menigheten deltar, og med en viss forekomst av «vanlige» salmer og gudstjenesteledd kan elever med en annen religiøs tilhørighet enn kristen bli med på bønner og sanger der Jesus lovprises som frelser og Gud. Bispemøtets veileder (2016: 5 og 13) sier at det er problematisk å tilrettelegge for interreligiøs bønn, og framhever at en ikke skal opptre slik at skillet mellom ulike religioner utviskes på en måte som kan komme i konflikt med «vår egen og deres tro». Hvordan forholder dette seg til det å ha fellesytringer der eksempelvis en muslim kan be med til Jesus som Gud?

Så langt jeg vet er nattverd en sjeldenhet i skolegudstjenester, jeg har bare hørt om én menighet som har praktisert det. Men det er vanskelig å se at det

11 Haakedal nevner eksempler på både mindre opplevelsesmessig involvering for elever og større involvering der også ungdomskulturelle uttrykk får plass, og peker på hvordan det første gir langt lavere «score» på kriterier for at noe skal kalles ritual eller ritualisering enn det andre (Haakedal 2003: 412f og 426).

er mulig å praktisere i tråd med retningslinjer fra både skole og kirke. En vil måtte velge mellom å si at denne delen av skolens undervisningstilbud bare er for de elevene som er døpt og dermed gå på akkord med opplæringslovens nevnte føring om å ikke diskriminere på grunnlag av religion, eller gi nattverd til ikke-døpte, som er i strid med de grunnleggende føringene fra kirkelig hold.¹²

Spørsmålet om mulig «overinvolvering» er svært aktuelt også i forbindelse med ministranttjeneste, altså når elever deltar med oppgaver som å gå i prosesjon med kors, tenne lys, lese tekster eller bønner. Ministranttjeneste er i dag vanlig innen Dnk og knyttet til et ønske om representativ deltaktighet – at det ikke er presten alene som leder gudstjenesten, men at mange ulike personer bidrar på vegne av menigheten og slik viser at det er et sammensatt fellesskap som har gudstjeneste sammen (Modéus 2005; Gudstjenestebok 2011: 7.26f; Thomassen 2017). Siden skolens pedagogiske tilbud etter opplæringsloven er for alle og en ikke skal diskriminere på religiøst grunnlag, kan en ikke si at bare kristne elever kan medvirke på denne måten. Men om ministrantene har en annen religiøs tilhørighet enn kristen, aktualiseres for det første samme problemstilling som annen deltakelse: Legger en til rette for deltakelse som er i strid med ministrantenes tro, eller for interreligiøs praksis i strid med Bispemøtets anbefaling? I tillegg kan det gjøre noe med den tilrettelagte opplevelsen av gudstjeneste som møte mellom Gud og mennesker, av reell og oppriktig gudshenvendelse. Hvis en vet at den som leder trosbekjennelsen eller en bønn, ikke tror på Gud, kan det vanskeliggjøre en opplevelse av oppriktig bekjennelse eller bønn og felles gudshenvendelse. Mot dette kan sies at rituelle ytringer ikke krever oppriktighet på samme måte som ytringer en selv utformer (se mer om dette nedenfor). Men det forventes normalt oppriktig tro hos gudstjenestelederen,¹³ og en mangel på sådan kan påvirke tilrettelagt gudstjenesteerfaring. I intervju med prester som holder skolegudstjenester i religiøst mangfoldige lokalsamfunn, siteres en av prestene slik: «Hva gjør det med deg når Kyrie og Gloria ledes av elever med muslimsk bakgrunn? Det er jo en fremtredende problemstilling, for å si det forsiktig» (Ims 2016: 160). Gudstjenesteledelse av en som ikke er kristen, oppleves ikke uproblematisk.

UTFORDRINGER MED LØSNINGER?

Peker disse deltakelsesutfordringene mot at kirke og skole er så atskilte aktivitetssystemer eller praksisfelt at det ikke er mulig å gjennomføre skolegudstjenester

12 Bispemøtet skriver om ikke-døpte som vil gå til nattverd at kravet om forutgående dåp ikke er absolutt. Men ønsket om å delta i nattverd tolkes som et uttrykk for å ville nærme seg kirken og troen, og presten skal i ettertid ta kontakt med den som deltar i nattverd uten å være døpt (Bispemøtet 2016: 20). Det sistnevnte vil være en svært problematisk handling i etterkant av en skolegudstjeneste, det førstnevnte framstår ikke nødvendigvis som en treffende beskrivelse.

13 Se for eksempel reaksjonene på Vårt Lands facebookside til nyheten om en kanadisk prest som ikke tror på Gud 19. februar 2019 (https://www.facebook.com/pg/vaartland/posts/?ref=page_internal)

i tråd med de ulike føringene fra begge institusjonene? Eller kanskje at det er en svakhet i begrunnelsen for skolegudstjeneste som pedagogisk tilbud uavhengig av elevers livssynstilhørighet i lys av kirkens tradisjonelle gudstjenesteforståelse? Kanskje, men jeg vil presentere noen momenter som kan peke i en annen retning. Det ene handler om tilpasninger i gudstjenesteutforming og -praksis, det andre er en refleksjon over muligheter for ulike måter å forstå deltakelse og posisjonering når en gir stemme og kropp til foreskrevne ord og handlinger.

Valg av ledd og tematikk

Ut fra læringsbegrunnelsen for skolegudstjenester (ovenfor) bør de inneholde noe som elevene vil kjenne igjen om de deltar i andre gudstjenester, men det er stor valgmulighet i hvilke sanger en bruker, hva en fokuserer på i prekenen, hvilke liturgiske ledd en velger og velger bort, og hvordan en formulerer inngangsort og eventuelle andre deler som er forfattet for akkurat denne gudstjenesten. Dermed kan det være mulig å tilpasse tematikk og profil til de faktisk tilstedeværende elevene.

Nattverd ble ovenfor nevnt som en gudstjenestedel som aktualiserer et tydelig misforhold mellom skolens føring om et tilbud for alle elever og en kirkelig føring om at nattverd bare er for døpte. Men i vår kontekst er det ikke et absolutt krav at det skal være nattverd i gudstjenester, og i de fleste skolegudstjenester er det ikke nattverd. Det kan tyde på at de fleste lokalmenigheter har oppfattet denne spenningen og derfor utelatt denne delen. Når en skal velge hvilke andre av de tradisjonelle liturgiske leddene en skal ha med, er det også mulig å velge å utelate ledd som tilrettelegger for særlig eksplisitt tilslutning til kristne dogmer, som trosbekjennelsen (se f.eks. Ims 2016: 154).

I forbindelse med ministranttjeneste er det også mulig å velge hvilke ledd elever medvirker i, på en måte som gjør deltakelsesutfordringen mindre. Det varierer hvor åpne gudstjenestens tegn (handling, artefakter, ytringer) er for mangefasettert fortolkning. Lystenning har et mye mindre fastlagt semantisk meningspotensial enn trosbekjennelsen; det er langt åpnere hva det betyr og ikke. Derfor oppleves det neppe som at tenningen av adventslys undermineres av at den som tenner lyset, ikke tror at Guds sønn ble født på den dagen vi teller ned til (jf. også Haakedal 2010: 208 om lystenning). Om noen bærer inn et kors i prosjonen, kan det oppleves som en reell tilslutning til arrangementet gudstjeneste og at en vil være involvert i å starte det, uten å fortolke det som tilslutning til eller avvising av kristen korsteologi. Det er mulig å gi elever ministrantoppgaver som i mindre grad aktualiserer spørsmål om deres livssyn.

I Ims' artikkel basert på intervju med prester som har erfaring med å ha skolegudstjenester for elever fra religiøst svært mangfoldige skoler, trekker flere fram det lokale. Det en har felles som lokalmiljø er viktig, og det betyr mye å

etablere et fellesskap som går ut over det kristne fellesskapet (Ims 2016: 156, 160f). En prest trekker fram bønner elevene leser, som begynner med «Kjære Gud». Hen vet ikke om de som leser bønnene er kristne eller hvem de mener med Gud, men at det fungerer som bønn (Ims 2016:162). I dette leser jeg at åpenhet i gudstiltale er av betydning. Noen prester peker på at dikt eller sanger fra allmenkulturen er måter å komme en sammensatt elevgruppe i møte på, mens én prest snakker om skolegudstjenester som å stille til rådighet symboler som muliggjør religiøsitet og livstolkning (Ims 2016: 158–9). Det kan også handle om å fokusere på teologiske temaer som er nokså allreligiøse eller allmenne, som kjærlighet, vennskap, natur, etikk, takknemlighet, fred, forventning og glede.¹⁴ Ingen av prestene hos Ims tar til orde for å utradere det særprega kristne, og med prest, tradisjonelle gudstjenesteledd og høytidssalmer i et kirkerom, vil det finnes. Men om mye av gudstjenesten fokuserer på det fellesmenneskelige og «fellesreligiøse» (som også er kristent), kan det gi noen muligheter for aktiv deltakelse og fellesskaperfaring som i mindre grad aktualiserer de ovennevnte problemstillingene knyttet til overinvolvering.

Åpne for mangfold i deltakelsesmåter, retenke deltakelse

Det er også mulig å nærme seg spørsmålet om «overdeltakelse» ved å stille spørsmål ved hva en egentlig legger til rette for når det er felles ytringer og handlinger i en gudstjeneste. Er det nødvendigvis slik at det å istemme her, er å be? Kan en tenke annerledes om «overdeltakelsesutfordringen» ved å se på rommet for å delta og mene på ulike måter?

Menighetens ytringer i en gudstjeneste er stort sett foreskrevne ytringer – de er «designet» av andre enn dem som ytrer dem i den aktuelle situasjonen. Det er et utbredt ideal å delta oppriktig, å «mene» også en rituell ytring (jamfør at det finnes kritikk av «tomme ritualer», se også Humphrey og Laidlaw 1994: 212). Men det betyr ikke at det å bevisst tilslutte seg meningsinnholdet som sin egen oppriktige ytring, er den eneste muligheten. Ritualets klare preg av å være noe annet og avgrenset fra hverdagslig kommunikasjon, kan bidra til at det er mulig å oppfatte at ikke hverdagens oppriktighetskrav gjelder. Ytringene i gudstjenesten kan forstås som ritualets ytringer, ikke ens egne oppriktige ytringer. Dermed kan en gi stemme til en salme eller en bønn som noen andres ord – historiske ord, en salmediktets ord, kirkas ord, tradisjonens ord eller kulturens ord.¹⁵ Haakedal skriver om fellessang i skolen at «authoritative speech (like forms of collective singing in schools) may be met with a silent resistance, with curiosity, with degrees of cultural bilingualism, with full appropriation etc» (Haakedal

14 Haakedal 2004:187f viser at det fantes en tendens til utvikling i retning mer mangfold av stemmer, mer elev-deltakelse og vekt på allmenetiske verdier i de mer mangfoldsprega skolekretsene allerede på 1990-tallet.

15 Bent F. Nielsen (2004: 85–86) skriver at den rituelle formen frigjør fra kravet om oppriktighet. Se Øierud 2013: 49f for fylldigere diskusjon av spørsmålet om «oppriktighetskontrakt» i gudstjenester og 123f for mulige posisjoningsmåter i en salme.

2013:30) og peker på at det å lære seg, å mestre, ikke må innebære å appropriere. Når Humphrey og Laidlaw undersøker erfaringen av å gjennomføre ritualet puja, finner de et spenn fra å utføre den rituelle handlingen vanemessig og lite bevisst, til å utføre den som en form for mimesis med bevissthet om at dette er «noen andres» og til å bli oppslukt i handlinga med oppriktig innlevelse og emosjonelt engasjement (Humphrey og Laidlaw 1994: 213). Selv for ritualisering innenfor egen religion er altså ulike grader av oppriktig innlevelse mulig eller normalt.

I Dnks hovedgudstjenester finnes formuleringer som «la oss alle be», som legger føringer for at det å si med er nettopp å be, ikke lytte til eller ytre noen andres ord. I norsk pietistisk preget tradisjon finnes også et ideal om «ektfølthet»; en skal helst mentalt gå inn i og mene de ulike talehandlingene det legges til rette for, som lovprisning, bekjennelse og takk. Men om en ikke formidler «ektfølt innlevelse og tilslutning» som den riktige deltakelsesmåten, kan det kanskje åpne for en opplevelse av at det er flere akseptable deltakelsesmåter. Åpninger for variasjon i posisjoneringer finnes som en funksjon av dette som foreskrevne, rituelle ytringer. Men hvordan fellesytringer innrammes, gir føringer for hvorvidt elevene opplever at dette rommet er der. Kanskje kreves en eksplisitt åpning for ulike posisjoneringer for at elever skal erfare at de finnes.¹⁶

«Overdeltakelsesutfordringen» kan også problematiseres ut fra endringer i elevers faktiske bakgrunn og erfaring. Camilla S. Jørgensen skriver i en artikkel om erfaringer med undervisningsopplegget «RE-searchers». Der er det å *have a go* – prøve ut og gjøre seg erfaringer som likner religiøse erfaringer – blant arbeidsmåtene. Erfaringene er at lærerstudenter trekker fram det kroppslig intime, som å vaske noens føtter, som problematisk. Det å spise og drikke noe som likner nattverd, fortolkes derimot ikke som overinvolverende. Med knapt med religiøs bakgrunn og knapp kunnskap om tradisjonelle forståelser av religiøs praksis, har de ikke et forhold til kristen nattverd som gjør det problematisk å delta i noe som likner nattverd (Jørgensen 2018: 91–95). Når elevenes erfaring med religion endres, kan opplevelsen av hva som er «overdeltakelse», endres. Så det kan være at når en stor andel av nordmenn nå oppgir å ikke tro på Gud og færre har utstrakt erfaring med kirke/kristen praksis, vil færre av de som ikke definerer seg som kristne, oppleve det som utfordrende å delta i det kirka anser som religiøs praksis.

Med dette mener jeg ikke å postulere at med en åpning for ulike mentale

16 Gis det per i dag rom for mangfold av posisjoneringer i praksis? I Ims' materiale kommer flere ulike eksempler på og vurderinger av ulike formuleringer om deltakelsesmåter. Flere prester sa noe om at «de som vil, kan være med å be. De andre kan sitte stille og lytte». En prest pleide i forbindelse med lystenning å si at «det går an å tenke, sitte og lytte, og de som skal være med og be, kan be inni seg». En av prestene hadde bevisst gått bort fra forklaringsord fordi det ble opplevd som en «sikring av definisjonmakten.» (Ims 2016: 157). Her ser vi altså at alternativene framstår som å be med eller lytte, og at den som ikke ville definere dette, har valgt å ikke si noe. Men kan formuleringer som at «noen kan være med og be» aktualisere utfordringen om å opptre med et ritual som tematisert ovenfor?

posisjoner er det uproblematisk med «full deltakelse» uavhengig av deltakernes religion, heller ikke om en andel av elevene kan oppleve dette som mindre problematisk enn forrige generasjon ville gjort. Det er ikke opp til noen å definere noe som religiøst uproblematisk for andre (jf. også Opplæringslovens §2–3), og Bispemøtet tar som nevnt avstand fra religionsblanding. Men det går kanskje an å se muligheter for ulike typer posisjoneringer slik at fellesytringer og felleshandling kan erfares annerledes enn entydig «å utøve kristen tro». Taushet¹⁷ eller oppriktig tilslutning til meningsinnhold som innebærer religionsutøvelse, er kanskje ikke de eneste alternativene.

Ut fra denne diskusjonen av utfordringene med mulig «underinvolvement» eller «overinvolvement», mener jeg det ser ut til at utfordringene kan imøtekommes i alle fall i noen grad. Om ledd og ministrantoppgaver velges med omhu, en fokuserer på de kristne tematikkene som samtidig er mer allmenne og eksplisitt åpner for flere deltakelsesmåter enn taushet eller oppriktig tilslutning, kan det være at elever med variert religiøs tilhørighet kan delta i nokså store deler av en gudstjeneste ut over det å være til stede og observere. Dermed må kanskje ikke større pluralisme og mindre sterk tilknytning til kirke føre til problematisk «over- eller underdeltakelse» i skolegudstjenester.

FRIKSJON, TEOLOGISK NYTENKNING, NY-LIKEDANNING?

Denne gjennomgangen av føringer for skolegudstjenester mener jeg har vist at de tydeligste spenningene ikke er å finne når en ser forholdet mellom skolens og kirkens tematisering av skolegudstjeneste. Spenningene er klare mellom føringer for skolens praksis og tradisjonell kirkelig forståelse av gudstjenester generelt, særlig relevant når det kommer til spørsmål om deltakelse for en elevgruppe med variert livssynstilhørighet.

I Ims' artikkel (2016) om presters erfaringer med skolegudstjenester i religiøst sammensatte lokalsamfunn, vises og reflekteres det over mange av de spenningene eller problemstillingene som blir aktualisert når en stor andel av elevgruppa tilhører andre religioner eller livssyn enn kristendommen. Noe av det som uttrykkes av disse prestene, gir et grunnlag for å se hvilke teologiske spenninger eller avveininger mellom tradisjonell kristen gudstjenesteforståelse og ny praksis som oppstår når dette skal være «ordentlige gudstjenester», uten at elever som ikke er kristne, blir hensatt til utelukkende å være observatører. Hvordan skal føringene være for oppriktighet og klar henvendelse til og uttrykk for tro på den kristne, treenige Gud i en gudstjeneste? Er gudstjenesten som

17 En kan selvsagt være taus og mentalt delta både oppriktig, med en bevissthet om dette som «andres ytring», eller avvisende. Når jeg her mener at taushet ikke er uproblematisk som alternativ, henger det sammen med problematiseringen av «observatørrollen» ovenfor. Opplevelsen av felles ytringer er også understreket av mange som viktig for ritualerfaringen (se feks Rappaport 1999:226f, Ellverson 2003, 38 og van Leeuwen 1999:77–85 anvendt i Øierud 2013: 118).

tydelig kristent fellesskap eller gudstjenesten som fellesskap av de faktisk tilstedeværende det viktigste? På hvilken måte og i hvilken grad skal kirka fungere som en inkluderende arena i et lokalsamfunn og endre praksis når lokalsamfunnet endres?

Dette intervjumaterialet gir også et innspill til spørsmålet om forskjellene mellom praksisfeltene skole og kirke. Lokalsamfunnet har blitt mer livssynsmangfoldig, og lokalkirka responderer på dette med å tilpasse for å inkludere en religiøst mangfoldig elevgruppe. I dette ser kirka ut til å bli mindre forskjellig fra skolen. Det framstår som en re-likedanning mellom skole og kirke. Haakedal skriver i sine analyser av skolegudstjenester og utviklingen på 1990-tallet at «de kirkelig ansatte må nå trolig samarbeide mer på skolesamfunnets premisser og følgelig åpne for større grad av mangfold både når det gjelder form og innhold» (Haakedal 2004:189) – og det ser ut til å skje her. Et spørsmål for framtida er hvorvidt denne re-likedanningen bare skjer avgrenset til skolegudstjenester og i utprega religiøst mangfoldige lokalsamfunn, eller om det er noe som vil kunne gjelde også for andre gudstjenester og i større utstrekning.

Avslutningsvis vil jeg trekke fram et moment om føringer og praksis. Prestene i Ims' artikkel uttrykker skepsis overfor skoler som sørger for at alle elever blir med, der elevinnslagene har et svært forkynnende preg og gudstjenesten kalles semesteravslutning (Ims 2016: 156). Her ser vi et eksempel på at de kirkelig ansatte er mer opptatt av at føringene fra Utdanningsdirektoratet følges enn hva skolene er, selv om skolene er adressat for disse. Det er en påminnelse om at det ikke er et 1:1-forhold mellom nasjonalt gitte føringer og lokal praksis, og at lokale friksjonsforekomster kan variere sterkt.

AVSLUTNING

Spørsmålsstillingen i denne artikkelen har vært hvilke føringer som finnes for skolegudstjenester fra henholdsvis kirke og skole, og hvorvidt de er kompatible. Analysen har vist at de overordnet virker nokså kompatible både når det gjelder begrunnelser for skolegudstjeneste, og føringer for utforming av skolegudstjenester. De største spenningene finnes knyttet til spørsmål om deltakelse og mulig «overinvolvering» og «underinvolvering» av elever med ikke-kristen livssynsbakgrunn, og dels innen kirkas egne føringer – men jeg har også pekt på hvordan disse utfordringene i alle fall til en viss grad kan imøtekommes.

I artikkelen har jeg kommet inn på hva det praktiske resultatet kan være av å hensynta de ulike føringene. For lokale praksiser vil naturligvis lokale forhold være av stor betydning, men jeg vil trekke fram to momenter. For det første kan det se ut som om det fra kirkas side kreves en «balanseøvelse» for å samtidig på den ene siden la elevene bli kjent med tradisjonelt gudstjenesteinnhold og erfare gudstjenesten som gestaltingen av et gudsmøte, og på den andre siden å

velge musikk, typer ledd og sjangre og stil som oppleves «passende» for den konkrete menigheten av elever. For det andre ser det ut til at en bør legge til rette for deltakelse ut over å være til stede og observere, slik at en unngår at det blir «opptreden med et ritual», men samtidig vise en slik nennsomhet i tilrettelagt deltakelse og valg av tematikker og formuleringer at elever med annen livssynstilhørighet enn kristen også skal kunne delta i nokså stor utstrekning.

I diskusjon av disse føringene har jeg også avslutningsvis trukket inn Ims' intervjuundersøkelse om skolegudstjenester i religiøst mangfoldige skolekretser. Den viser eksempler på kirkelige tilpasninger og vektlegging for å imøtekomme livssynsmangfoldet blant elevene. I dette caset kan det se ut som om det skjer en re-likedanning mellom skole og kirke på nye premisser. Framtida vil vise om dette peker mot en utvikling som kan finne sted også i flere praksiser og større utstrekning.

LITTERATUR

- Aldrin, Viktor. 2018. *Skolavslutningar i kyrkan och spelet om religion i svensk skola*. Bibliotheca theologiae practicae, 101. Skellefteå: Artos & Norma förlag
- Angel, Sivert. 2017. «Talerens troverdighet i preken for konfirmanter.» i: Johnsen (red): *Gudstjeneste med konfirmanter. En praktisk-teologisk dybdestudie med teoretisk bredde*. Prismet bok. Oslo: IKO-Forlaget.
- Barneombudet. 2013. Høring – NOU 2013:1 "Det livssyns åpne samfunn" <http://barneombudet.no/wp-content/uploads/2013/09/horing-nou-2013-1-det-livssynsapne-samfunn.pdf> (lest august 2019)
- Bispemøtet. 2016. *Religionsmøtet ved kirkelige handlinger. En veiledning fra bispemøtet*. <https://kirken.no/globalassets/kirken.no/bispemotet/2016/dokumenter/protokoller/religionsmote-enkelt sider-web.pdf> (lest juli 2018)
- Byfuglien, Helga. 2016. «Samarbeid mellom kirke og skole i et livssyns åpent samfunn». Foredrag ved åpning av bispemøtet 17.10.16. <https://kirken.no/globalassets/kirken.no/bispemotet/2016/dokumenter/bm/kirke-og-skole-bms-apning-17.10.2016.pdf> lest juli 2018
- Dokka, Trond S. 2018. *Vendepunkt. Gammel grunn – ny tro*. Oslo: IKO-Forlaget.
- Eidhamar, Levi Geir. 2009. «Ekskursjoner» i Sødal (red). *Religions- og livssynsdiaktikk. En innføring*. 4. utg. Kristiansand: Høyskoleforlaget.
- Ellverson, Karl Gunnar. 2003. *Handbok i Liturgik*. Verbum: Stockholm.
- Grimes, Ronald. 2007[1982]. «Modes of ritual sensibility.» i Bradshaw og Melloh (red): *Foundations in Ritual Studies*. London: SPCK.
- Gunleiksrud, Kristin. 2009. *Kirkebesøk, skolegudstjenester, høytidsvandring. Samarbeid kirke – skole*. Oslo: IKO-Forlaget
- Haakedal, Elisabet. 2004. 'Det er jo vanlig praksis hos de fleste her'. *Religionslærerrolle, livstolkning og skolekulturell ritualisering; En religionspedagogisk studie av grunnskole-*

- læreres handlingsrom på 1990-tallet*. Dr. Art-avhandling, Universitetet i Oslo.
- Haakedal, Elisabet. 2010. «Klartekst og skjult tekst i en barneskoles høytidskultur». I: Tønnessen (red): *Sammensatte tekster. Barns tekstpraksis*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Haakedal, Elisabet. 2013. «To Sing or Not to Sing: Contextual Encounters with Religious and Ethical Songs in the Norwegian Primary School from 1987 to 2009». i Skeie m.fl (red): *Exploring Context in Religious Education Research. Empirical, Methodological and Theoretical Perspectives*. Münster: Waxmann. (s 11–37)
- Haraldsø, Brynjar (red). 1989. *Kirke – Skole – Stat 1739–1989*. Oslo: IKO-Forlaget.
- Hobbelstad, Inger M. 2015. «Julesangens nytte». <http://www.dagbladet.no/2015/12/04/kultur/meninger/kommentar/skole/integrering/42243502/> lest sept 16
- Holter, Stig W. 2008. *Kom, tilbe med fryd. Innføring i liturgikk og hymnologi*. Oslo: Solum forlag.
- Hovdelien, Olav. 2009. «Fritaksproblematikken som forsvant». i *Prismet* årgang 2009 nr 4 (s 225–235)
- Hovdelien, Olav. 2011. *Den multikulturelle skolen – hva mener rektorene? Grunnskolerektorer, skolens verdiforankring og religions- og livssynsundervisningen*. Ph.D-avhandling, Universitetet i Agder. <http://hdl.handle.net/11250/139690>
- Hovdelien, Olav og Neegaard, Gunnar. 2014. «Gudstjenester i skoletiden – rektorenes dilemma». i *Norsk pedagogisk tidsskrift* årgang 98 nr 4 (s. 260–270).
- Humphrey, C. og Laidlaw, J. 1994. *The Archetypal Actions of Ritual. A theory of ritual illustrated by the Jain rite of worship*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ims, Steinar. 2016. «Skolegudstjenester og kirkens dialogiske refleksjoner». i Fagerli m. fl (red): *Dialogteologi på norsk*. Oslo: Verbum.
- Ipsos. 2018. #ukenstall 12. *Flere som tror på Gud enn som ikke tror*. <https://www.ipsos.com/nb-no/ukenstall-kjonnsoytral-ekteskapslov> lest august 19
- Iversen, Lars Laird. 2017. «Uenighetsfellesskap: Kan skolen være et treningsrom for offentlig uenighet?». i Lippe og Undheim (red.). *Religion i skolen. Didaktiske perspektiver på religions- og livssynsfaget*. Oslo: Universitetsforlaget
- Johansen, Kirstine Helboe. 2009. *Den nødvendige balance. En ritualteoretisk og praktisk teologisk analyse af højmessens mellem magi og symbol*. Ph.D-avhandling, Aarhus Universitet.
- Johnsen, Elisabeth Tveito. 2017. «Vanlig og usedvanlig» i Johnsen (red): *Gudstjeneste med konfirmanter. En praktisk-teologisk dybdestudie med teoretisk bredde*. Prismet bok. Oslo: IKO-Forlaget.
- Jørgensen, Camilla Stabell. 2018. «RE-searchere i KRLE-lærerutdanningen» i *Prismet* 69 (1) s. 91–98. DOI: <http://dx.doi.org/10.5617/pri.6156>
- Kaufman, Tone Stangeland. 2018. «Og så var det lov til å gå en sånn runde». *Bønnevandringen som mulighetsrom i Graff-Kallevåg og Kaufman (red.): Byggekloss-spiritualitet? En studie av spiritualitet i Den norske kirkes trosopplæring*.

- Prismet bok. Oslo: IKO-Forlaget.
- Kirken, Den norske. 2011. *Gudstjeneste for Den norske kirke*. Stavanger: Eide forlag.
kirken.no om skolegudstjenester: <https://kirken.no/nb-NO/om-kirken/diakoni-og-samfunnsansvar/samarbeid-kirke-skole/skolegudstjeneste/> (Lest juli 2018)
- Kirkerådet. 2008. *Liturgi. Forslag til ny ordning for hovedgudstjenesten i Den norske kirke*. Bergen: Eide forlag.
- Kunnskapsdepartementet. 2007a. Rundskriv om endringer i KRL fra 2007/2008 av 16.08.07
- Kunnskapsdepartementet. 2007b. «Vedr. F-15-07 – forståelse av rundskriv med hensyn på skolegudstjeneste.» Brev til kommuneadvokaten i Tromsø 17.10.2007. http://fritanke.no/filarkiv/brev_til_kommuneadvokaten_i_troms.pdf
- Lathrop, Gordon.1993. *Holy Things. A Liturgical Theology*. Minneapolis: Fortress Press.
- Leganger-Krogstad, Heid. 2017. «Trosopplæring og gudstjenester. Menighetsutvikling i dybde og bredde» i *Prismet* vol 68 nr 3. DOI: <http://dx.doi.org/10.5617/pri.5552>
- Luther, Martin. «Confessio Augustana» i Brunvoll (overs). 1998. *Den norske kirkes bekjennelsesskrifter*. 1998. Oslo: Lunde.
- Meyer, Karlo. 2014. «Hvordan læres gudstjeneste? Gudstjenestelæring i konfirmant-tida. Pedagogiske forutsetninger og tilnærminger» i *Prismet* 65 (1) s 5–16.
- Modéus, Martin. 2005. *Mänsklig gudstjänst. Om gudstjänsten som relation och rit*. Stockholm: Verbum.
- Nielsen, Bent F. 2004. *Genopførelser. Ritual, kommunikation og kirke*. København: Anis.
- Norris, Sigrid. 2004. *Analyzing Multimodal Interaction*. New York: Routledge.
- Opplæringsloven – Lov om grunnskolen og den videregående opplæringa. <https://lovdata.no/dokument/NL/lov/1998-07-17-61>
- Pew Research Center. 2018. <https://www.pewforum.org/2018/05/29/being-christian-in-western-europe/> Lest april 2019
- Raaum, Kristin Gunleiksrud. 2016. «Skolegudstjeneste – noen vurderinger». https://kirken.no/globalassets/kirken.no/om-kirken/samfunnsansvar/skole-kirke/skolegudstjeneste_2016.pdf lest april 2019
- Rappaport, Roy. 1979. «The Obvious Aspects of Ritual». I: Rappaport, R: *Ecology, Meaning and Religion. Essay 6*. Berkeley, CA: North Atlantic books.
- Rappaport, Roy. 1999. *Ritual and Religion in the Making of Humanity*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Rong, Marit. 2009. *Det liturgiske møte. Språk og gudsmetaforer i Den norske kirkes høymesse*. Ph.D-avhandling, Universitetet i Bergen
- Senn, Frank. C. 1997. *Christian Liturgy. Catholic and Evangelical*. Minneapolis: Fortress Press
- Skeie, Geir. 2009. «Religions- og livssynsundervisning i Norge. Et historisk tilbakeblikk». i Sødal (red): *Religions- og livssynsdidaktikk*. 4. utg. Kristiansand: Høyskoleforlaget.

- Sødal, Helje K. 2016. «Skolens vekst og fall som kirkelig institusjon» i Dørum og Sødal (red): *Mellom gammelt og nytt. Kristendom i Norge på 1800- og 1900-tallet*. Bergen: Fagbokforlaget.
- Sødal, Helje K. og Tallaksen, Inger M. 2018. «Religion, livssyn og regelverk» i Sødal m.fl *Religioner og livssyn i skolehverdagen*. Oslo: Cappelen Damm Akademisk.
- Thomassen, Merete. 2017. «Konfirmanter som ministranter i gudstjenesten» i Johnsen (red.): *Gudstjenester med konfirmanter. En praktisk-teologisk dybdestudie med teoretisk bredde*. Prismet bok. Oslo: IKO-Forlaget.
- Utdannings- og forskningskomiteen. 2018. Saksdokument «Representantforslag om å gi alle elever i Norge tilbud om skolegudstjeneste før jul». <https://stortinget.no/no/Saker-og-publikasjoner/Saker/Sak/?p=70160>
- Utdanningsdirektoratet. 2015. «Gudstjenester i skoletiden». Tolkningssuttalelse vedrørende skolegudstjenester. <https://www.udir.no/regelverk-og-tilsyn/finn-regelverk/etter-tema/Innhold-i-opplaringen/Gudstjenester-i-skoletiden/> lest august 2018
- Utdanningsdirektoratet. 2017. Overordnet del av læreplanverket. <https://www.udir.no/laring-og-trivsel/lareplanverket/overordnet-del/>
- Utdanningsdirektoratet. 2018. «Skolegudstjenester». <https://www.udir.no/regelverk-og-tilsyn/skole-og-opplaring/saksbehandling/skolegudstjenester/> lest 16.nov 18.
- Utdanningsforbundet. 2013. «Høyring – NOU 2013:1 Det livssynsåpne samfunn.» Høringssvar. <https://www.regjeringen.no/contentassets/3810c6a1d2eb412485319c1dfbef00e4/79utdanningsforbundetmedmerknader.pdf?uid=Utdanningsforbundet> lest 23nov18
- van Leeuwen, Theo. 1999. *Speech, Music, Sound*. Basingstoke: Macmillan.
- VG. 2016. Lederartikkel: [http://www.vg.no/nyheter/meninger/religion/en-god-tradisjon/a/23823646/#xtor=CS6-6-\[23823646%20en_god_tradisjon\]](http://www.vg.no/nyheter/meninger/religion/en-god-tradisjon/a/23823646/#xtor=CS6-6-[23823646%20en_god_tradisjon])
- Øierud, Gunnfrid Ljones. 2013. *Gudstjenesters kommunikasjon og modelldeltakere. Tilrettelagt meningsskaping og resepsjonsvilkår i ulike gudstjenester*. Ph.D-avhandling, Universitetet i Oslo.
- Øierud, Gunnfrid Ljones. 2017. «Deltakerroller for konfirmanter» i Johnsen (red): *Gudstjeneste med konfirmanter. En praktisk-teologisk dybdestudie med teoretisk bredde*. Prismet bok. Oslo: IKO-Forlaget.